

КРАЉ МИЛАН ОБРЕНОВИЋ, ОСЛОБОДИЛАЦ И РЕФОРМАТОР

ЗАСЛУГЕ И ПОРИЦАЊА

Тематски зборник радова

ИСТРАЖИВАЧКО
ИЗДАВАЧКИ ЦЕНТАР
„СТАРИ ВЛАХ“

Београд, 2025.

Издавач

Истраживачко-издавачки центар „Стари Влах“

За издавача

Милорад Стевовић

Уредници

Проф. др Сузана Рајић

Др Жарко Илић

Рецензенти

Проф. др Милош Јагодић

Др Недељко Радосављевић

Др Весна Зарковић

Лектор

Јелена Игњатовић Живић

Техничка припрема

Данко Полић

Штампа

Кућа штампе плус, Земун

www.stampanje.com

Тираж

300 примерака

ИЗДАВАЊЕ ОВЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ
ПОДРЖАЛО ЈЕ МИНИСТАРСТВО
КУЛТУРЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

С А Д Р Ж А Ј

Уводна реч 5

I

ДРЖАВА И НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА

Сузана Рајић

ДРЖАВНА ИДЕОЛОГИЈА КРАЉА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА 11

Жарко Илић

СРПСКА ЗЕМЉА НА ЈУГУ

– ИЗМЕЂУ ИСТОРИЈЕ И ЕТНОГРАФИЈЕ, ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ 41

Урош Шешум

ПРЕТПОСТАВКЕ СРПСКЕ ЦРКВЕНО-ПРОСВЕТНЕ ПОЛИТИКЕ

У СКОПСКОЈ, ВЕЛЕШКО-ДЕБАРСКОЈ, ПЕЛАГОНИЈСКОЈ И

ПРЕСПАНСКОЈ ЕПАРХИЈИ И ЊЕНИ РЕЗУЛТАТИ 1887–1889 59

Милош Цветковић

СРПСКИ УЏБЕНИЦИ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ У ПОСЛЕДЊИМ

ДЕЦЕНИЈАМА XIX ВЕКА (ЦЕНЗУРА И ШТАМПА У ЦАРИГРАДУ 1884–1891) 85

Лука Јовановић

СРПСКЕ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ У СВЕТЛУ

ПОДЕЛЕ ИНТЕРЕСНИХ СФЕРА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ (1892–1903) 113

II

ПОЛИТИЧКЕ КРИЗЕ, РАТОВИ И БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВИ

Драган Арбутина

ДОЛАЗАК КНЕЗА МИЛАНА НА ПРЕСТО 1868. ГОДИНЕ

– ИЗВЕШТАЈИ ИЗ РУМУНСКИХ АРХИВА 141

Александар М. Савић

КНЕЗ МИЛАН ОБРЕНОВИЋ И ПРВО АКЦИОНО МИНИСТАРСТВО 151

Зоран Стевановић

БОРАВАК КНЕЗА МИЛАНА У АЛЕКСИНЦУ НА ПОЧЕТКУ

ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ОПИСАН У ДЕЛИМА САВРЕМЕНИКА 179

Филип Бјелић

ДЕЈСТВА ДОБРОВОЉАЧКИХ И УСТАНИЧКИХ ЈЕДИНИЦА

У НОВОВАРОШКОМ КРАЈУ ТОКОМ СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА (1876–1878) 193

Предраг Илић

ОБАВЕШТАЈНИ ИЗВЕШТАЈИ О ИВАЊДАНСКОМ АТЕНТАТУ У ЗБИРЦИ ВАРИА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ШУМАДИЈЕ У КРАГУЈЕВЦУ 209

III

ДРУШТВО, МОДЕРНИЗАЦИЈА И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Јасмина Милановић

КНЕЗ И КРАЉ МИЛАН ОБРЕНОВИЋ И ЖЕНСКО ДРУШТВО
– ПРИМЕРИ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ СРПСКОГ ДРУШТВА 221

Иван Митић, Марина Влаисављевић

ВИНТЕРОВ ПЛАН – ПРВИ РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАН НИША ИЗ 1878. ГОДИНЕ 231

Ђорђе Бекчић

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА И ОРГАНИЗАЦИЈА
НОВИХ КРАЈЕВА (1878–1912) 239

Саша Станојевић

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНО УРЕЂЕЊЕ ТОПЛИЦЕ У КНЕЖЕВИНИ И
КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ПО ОСЛОБОЂЕЊУ 1878. ГОДИНЕ 253

Дарко Жарић

ЗЛАТНО ДОБА ТОПЛИЦЕ – ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ
ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋ 1878–1903 259

Немања Томић

УЖИЦЕ У ВРЕМЕ КРАЉА МИЛАНА ОД 1882. ДО 1889. ГОДИНЕ 273

IV

НАСЛЕЂЕ, РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА И ИСТОРИЈСКО ПАМЋЕЊЕ

Нина Кршљанин, Никола Аврамов

КРАЉ МИЛАН И УСТАВ ИЗ 1888. ГОДИНЕ У ОПШТОЈ КУЛТУРИ 289

Снежана Цветковић

ПРОЈЕКАТ АРХИТЕКТЕ ДРАГУТИНА С. МИЛУТИНОВИЋА ЗА
НОВИ ДВОР КНЕЗА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА 305

Драгана Вукићевић

ХОДОЧАШЋЕ МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА – ЖАНРОВСКЕ ВАРИЈАЦИЈЕ 313

Александар Пејчић

ДИНАСТИЈА ОБРЕНОВИЋ У КЊИЖЕВНОМ ОПУСУ БРАНЕ ЦВЕТКОВИЋА 327

Данко Леовац

ЛИК КРАЉА МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА НА ФИЛМСКОМ ПЛАТНУ 341

Душица Бојић

ОБРЕНОВИЋИ У ЗБИРКАМА ИСТОРИЈСКОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ
– ОД ПОСТАНКА ДО ДАНАС 351

Др Александар С. Пејчић
научни саветник
Институт за књижевност и
уметност, Београд
sasa.pejicic@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-6171-4723

ДИНАСТИЈА ОБРЕНОВИЋ У КЊИЖЕВНОМ ОПУСУ БРАНЕ ЦВЕТКОВИЋА

Апстракт: Бранислав Брана Цветковић (1875–1942) један је од најпопуларнијих хумориста у периоду од почетка 20. века до Другог светског рата. Његово жанровски разноврсно и веома обимно дело (комедије, драме, песме, епиграми, приповетке, фељтони, књижевност за децу, есеји, критика) у међувремену је заборављено и неправедно скрајнуто у историји српске књижевности. Цветковић је, као питамац краља Милана Обреновића, завршио ликовну академију у Минхену. У раду ће се из књижевноисторијског угла осветлити деловање Б. Цветковића уочи и након Мајског преврата. Анализираће се сва доступна грађа, почев од најраније забелешке, писма упућеног брату, у коме је приповедачки детаљно описао повратак краљице Наталије у Србију 1889, па све до најкраћих забелешки, попут оне о питању ауторства чувене драме *Немања*, када је новосадска *Застава* бесомучно нападала краља Милана. Засебан круг текстова чине епиграми, рапорти (подврста сатиричке поезије), приповетке и фељтони, у којима се критички проговара о новом поретку, исмевају и осуђују завереници. Циљ рада јесте да се укаже да је било и књижевника који се нису мирили са насилном променом власти, нити су пристајали на обезвређивање и заборављање доприноса династије Обреновић напредку Србије.

Кључне речи: Милан Обреновић, Наталија Обреновић, Александар Обреновић, Брана Цветковић, Мајски преврат, завереници, хумористичко-сатиричка књижевност, позориште.

Бранислав Брана Цветковић (1875–1942) родио се, као пето дете по реду, у Краљевом Селу (данашње Минићево), код Књажевца, 20. новембра, од оца Ђорђа и мајке Љубице (рођ. Протић), родом из Пожаревца. У Београду је завршио основну и средњу школу. По завршетку средњошколског образовања, а на препоруку његовог професора, чувеног сликара Ђорђа Крстића, добио је стипендију краља Милана и 1893. уписао Ликовну академију у Минхену. Упоредо је похађао предавања из режије и глуме код чувеног немачког глумца и редитеља српског порекла Јоце Савића.

Завршивши студије сликарства, као и глуме и режије код Ј. Савића, надаље се усавршавао, прво у Народном позоришту, па онда у угледним путујућим позориштима, с којима обилази целу тадашњу Србију. Као врло млад драмски уметник и књижевник (имао је само 24 године), одлучио је да оснује своје позориште. Његов театар почео је са радом 20. августа 1899. године под називом *Орфеум* и у почетку је изводио представе у хотелу *Балкан*, Ђорђа Пашоне. Потом је 1900. године допунио назив позоришта, преименовавши га у *Бранин орфеум*. Већ наредне, 1901, одлучио се за коначан и једино исправан назив – *Бранино позориште* – који је носило све до принудног затварања 1929. године.¹

Упоредо са радом у позоришту (писање, режирање, израда декорација, играње), огледао се и у поезији и у приповедној прози и у есејистици; био је тражени сарадник водећих листова свога времена (*Вечерње новости*, *Полијика*, *Правда*, *Мали журнал*, *Штампа*, *Трибуна* и др). Почетком 20. века Цветковић се јавља и као покретач неколико кратковекних хумористичких листова, од којих је најпознатији и по уређивачком концепту веома запажен – *Сатиир* (1902–1903).

Када је избио Балкански рат, мобилисан је и прикључен Санитетском одељењу. После слома 1915. године, са супругом Катарином – Кајом, глумицом, прешао је Албанију. На Крфу га је влада именovala за инспектора војничких позоришта. Ту је изводио свој позоришни програм за војнике и избеглице.

Након ослобођења, успео је да, после скоро деценије активног залагања, оснује глумачко удружење, тада названо Удружење глумаца СХС (1919). Најпре је био његов потпредседник, а потом и председник (1921–1923). У то време био је и управник Народног позоришта у Скопљу (1921–1922) и Српског народног позоришта у Новом Саду (1922–1923). Потом је обновио рад свога позоришта 1926, и оно је радило само до 20. октобра 1929. године, када је напустио сцену због Шестојануарске цензуре. Тада се посветио стваралаштву за децу и постао верни сарадник *Полијике*, али није занемарио ни рад на сатири. Био је један од оснивача *Ошмишаној жежа* 1935, у којем је редовно објављивао песме, рапорте, приповетке и епиграме, све до априлског слома 1941. године.

За време нацистичке окупације није желео да учествује у раду београдских позоришта нити да објављује. У рану јесен 1942. године открива тешко обољење јетре. Умире у својој кући, у Хиландарској бр. 34, уочи своје крсне славе Светог Аранђела, 20. новембра. Сахрањен је на Новом гробљу уз државне почасте.

Добитник је више признања и одликовања: *Бели орао*, *Таковски крст*, *Свети Сава IV реда*, *Свети Сава V реда*, *Крст милосрђа*, *Данилов орден*, *Бели лав* (чехословачки орден),

¹ Подсећања ради, Бранин театар никад није био орфеумски, јер је концепт орфеума укључивао жонглере, мађионичаре, уопште циркуски програм вашарског типа, а Бранин концепт био је строго уметнички (само драмске представе и интермецо између њих, када су се изводиле народне песме и његов рапорт, док се припрема нова сценографија).

Албанска сјоменица, руски *Црвени крст*, руска *Рајна сјоменица* и других признања хуманитарних и патриотских друштава.²

Цветковић је био један од најпопуларнијих хумориста од почетка 20. века до Другог светског рата. Његово жанровски разноврсно и веома обимно дело (комедије, драме, песме, епиграми, приповетке, фељтони, књижевност за децу, есеји, критика) у међувремену је заборављено и неправедно скрајнуто у историји српске књижевности.³ Један од кључних разлога за тако незавидну књижевну судбину налази се у томе што је до краја живота остао привржен династији Обреновић и посебно што је бескомпромисно осуђивао заверенике, црнорукце, због њиховог нечувеног недела.

*

Веза између Бране Цветковића и Обреновића није само идеолошке природе, политичког опредељења (Брана је био и присталица Напредне странке Стојана Новаковића) које је гајено у његовој породици, него је и сложенија. Цветковићев отац Ђорђе (1832–1906) био је судија, и пензионисан је на месту председника Београдског суда, а његов млађи брат Добривоје (1879–1958) служио је у војсци краља Милана, пензионисан после Великог рата у чину коњичког пуковника. Приврженост круни и династији Обреновић била је неупитна у његовој породици, као и свест о националним интересима, српству, чему се нису смели подређивати дневнополитички интереси.

Када су се Цветковићи преселили из Пожаревца у Београд, Брани је била непуна година. Оно што буди пажњу јесте чињеница да је дојила будућег краља Александра Обреновића била извесна госпођа Љубица Цветковић, како бележи гувернер двора генерал Јован Мишковић, а прва је на то указала Сузана Рајић у својој знаменитој монографији о последњем Обреновићу.⁴ Мишковић у својим записима казује да је после порођаја краљица Наталија остала без млека и да се морала наћи дојила. Није свака жена могла добити то задужење и ту почаст. Избор је пао на извесну Љубицу Цветковић.

Њега [*тада престојолонаследника Александра, прим. А. П.*] је дојила 14 месеци дојкиња Љубица Цветковићка. Одбијен је веома лако у октобру 1877. године.⁵

Других података о тој дојили нема. Међутим, Бранина мајка звала се управо Љубица. Име и презиме Љубица Цветковић било је веома ретко у тадашњем Београду. На основу пописа житеља Београда, Црквених књига Саборне цркве и Цркве Светог Марка, запажа се да су жене тог имена и презимена из нижих занатлијских и радничких породица. С друге стране, очекивано је да дојила будућег краља буде из угледне грађанске породице. Чињеница је да је Бранин отац Ђорђе био високи судски чиновник, да је реч о породици оданој Обреновићима (и Љубичин брат, Ђорђев шурак Тома Протић, био је судија окружног суда), али и да је име и презиме дојиле било ретко, поготово у Београду, може се са извесношћу претпоставити да је реч о Браниној мајци. Такође треба имати у виду да је краљ Александар рођен 14. августа 1876, отприлике девет месеци после Бране, те је и то податак који објективно указује на могућност да је управо Бранина мајка Љубица била краљева дојила.⁶ О том Брана није оставио писани траг, или можда и јесте, али није сачуван у његовој архиви, која није у

² Опшириније о Цветковићевој биографији видети у: А. Пејчић, *Књижевно дело Бране Цветковића*, Београд, 2024, 13–84.

³ Цветковићева Изабрана дела у осам томова критички сам приредио и она су објављена у издању Института за књижевност и уметност (2022–2023).

⁴ С. Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова*, Београд.

⁵ Ј. Мишковић, *Дневнички записи генерала Јована Мишковића (1865–1907)*, прир. А. М. Савић Неготин, 2020, 483.

⁶ А. Пејчић, *Књижевно дело Бране Цветковића*, 26.

целини предата Музеју позоришне уметности Србије 1953. године, после смрти његове супруге Катарине. С друге стране, та претпоставка је могућа само уколико се Брана, са мајком, браћом и сестрама, доселио током августа 1876. године, или се чак и Ђорђе тад с њима настанио, па путовао за Пожаревац викендом, где је службовао до краја године. Још један занимљив податак треба истаћи овом приликом. У Браниној архиви сачувано је неколико дописница које му је упутио краљ Александар Обреновић, што је реткост своје врсте ако се зна да је Брана на прелазу векова још градио свој углед глумца и хумористе, што нису биле високо уважаване делатности у Србији тог времена. Слање дописница тада још глумцу и писцу почетнику, и то од стране краља, може да чуди, али не мора бити тако уколико су заиста „браћа по млеку.”⁷ Свакако да ово питање остаје отворено. Вреди навести да је Брана до краја живота брижљиво чувао и једну необичну фотографију краља Милана у народној ношњи, која је и данас позната и неретко се може наићи на њу у стручним монографијама.

Оставимо ли по страни извесну личну везу између краља Александра Обреновића и Бране Цветковића, треба имати у виду да је Брана припадао оном малобројном кругу високоморалних личности, не само књижевника, и саобразно томе није ни могао бити сагласан са насилном сменом власти и тим свирепим чином, који се у историографији ублажено дефинише као Мајски преврат. О моралним Цветковићевим вредностима, његовим високим стандардима у том погледу, на један начин проговара избор и обрада књижевних тема, и у њима афирмација вредности доброте, части, а на други начин, непосредно, ставови у његовим фељтонима и новинским чланцима, као и однос према ближњима.

*

Премда је Цветковић био присталица династије Обреновић, није се либио критике влада и уопште система тадашње управе. Његова критика неких поступака власти и закона била је конструктивна. Рецимо, у свом хумористичком листу *Сатиир* 1902. пише песму *Псећа жалба*, у којој исмева ново законско решење. Наиме, на основу „Закона о заштити од сточних зараза”, донетог 1899. године, Општина Београда издала је наредбу 8. марта 1902. године да сви пси морају бити пријављени општинској власти, да морају на улици имати корпу на њушци и бити на ланцу и да се не смеју водити у паркове, тргове, јавне локале. Ова оправдана законска мера Цветковићу је била повод да у алегоричком смислу, посредством мотива лајања и кретања паса, укаже на опасност од цензуре у јавном говору, те да се од превелике слободе не оде у другу крајност па да се забрани свака јавна критика.

За време власти последњих Обреновића Цветковић подједнако критикује и министре, њихове одлуке, поступке, ниже чиновнике, као и либералну опозицију, уз радикале. Своју позицију слободног мислиоца и уметника, као и свих оних који су здраворазумски расуђивали прилике под последњим Обреновићима, недвосмислено је одредио у *Недељном райорџу* из 1902. године.⁸

Данас ако рекнеш
За кога: да ваља,
Подиге се руља
И блатом те каља!
А што се тог посла
Прљавога хвата?
Е, шта може блато
Из сред свога блата!⁹

Цветковић је тражио унутрашњу равнотежу између критике и одбране власти Обреновића. Инсистирао је на широј политичкој слици, на томе да интерес отаџбине, окружене непријатељима, треба да буде изнад свих подела. Неретко је у критици странчарења, оних чије је опозиционарство било инспирисано сумњивим побудама, упозоравао на злодела које трпе Срби под управом Османског царства и Аустроугарске (Косово и Метохија, Босна и Херцеговина, Српска крајина, Војводина). Врло често је алудирао и на поткупљивост јавних радника, њихов смишљен рад на урушавању династије Обреновић.¹⁰ Међутим, имао је и личних разлога да се љути на власт, да ту љутњу метонимијски пренесе и на краља Александра, како су чинили и други књижевници (рецимо, Домановић је оправдано, због немара у служби, опијања, био отпуштен и, наравно, још више се острвио на краља). Цветковић се тако суочио са несвакидашњом забраном 1901, да његово позориште не сме да ради у исто време кад се изводе представе у Народном позоришту, јер је публика у већој мери ишла у *Бранино џозориштице*, као уметнички боље у то време. Забрану је изрекао тадашњи министар просвете Павле Маринковић, који је касније под Карађорђевићима остао без службе те покренуо лист *Правда* и онда молио Брану да сарађује, у почетку без хонорара, и Брана је пристао. Исто тако, могао се Цветковић жалити и на нову законску одредбу којом се забрањивало лепљење позоришних плаката у главним улицама ако власник позоришта није и за њих платио таксу. О томе је написао одличан фељтон *Позоришни џлакаџи*,¹¹ и на томе остао. Знао је добро да власт не чини само династија, него да је она сложен механизам управљања.

Цветковић је био познат као изузетан уметник, уз свог кума Бранислава Нушића, који се радо посвећивао хуманитарном раду, а уз посебно задовољство учествовао је у организацији државних свечаности, не тражећи надокнаде, што није увек одобравао његов отац Ђорђе. Тако у једном писму упућеном шураку Томи Протићу 9. фебруара 1902. Ђорђе извештава да Брана бесплатно, усред зиме, израђује декорације за официрску забаву, а уочи прогласа краљевине (21. фебруар):

Брана израђује декорације за официрску забаву 21. о. м. Спрема тврдњу коју ће поставити на бини са топовима, разуме се све од платна напуњеног сламом, а да представља да је од камена озидана. Чуди ме што се пати на овој зими, а без награде, бар тако чујем од другова, јер он нема обичаја да ми што прича. А кад га питам, дури се.¹²

⁹ Б. Цветковић, *Песме, Райорџи* I, прир. А. Пејчић, Београд, 2022, 248.

¹⁰ А. Пејчић, *Књижевно дело Бране Цветковића*, 131–132.

¹¹ Б. Цветковић, *Фељтони, Анегдоте из раџа* VI, прир. А. Пејчић, Београд, 2023, 52–54.

¹² М. Стојановић, „Брана Цветковић”, у: *Ликови старој Пожареваца*, Пожаревац, 1973, 41.

⁷ Исто, 27.

⁸ Исто, 129.

*

За време своје владавине, Обреновићи су ређе присутни у тим раним текстовима Б. Цветковића. Тако, у првом броју листа за децу *Ласџа*, Брана 1894. пише песму *Живео нам краљ!* и уз њу прилаже графитном оловком дорађену фотографију младог Александра. У тој песми позива децу да поштују и чувају свог младог монарха. Веома је драгоцено и једно младалачко Цветковићево писмо упућено старијем брату Душану, написано када је Брана имао само четрнаест година, којим га извештава о томе како је присуствовао спонтаном дочеку краљице Наталије, када се без дозволе вратила у Србију да види сина, 17. септембра 1889.

[...] Затим је краљица изашла напоље, пред њом је ишао Симоновић те јој крчио пут. Свет је јурио за њом, вукао је за хаљине и викао „живела”. Она се само смејала, тако стиже до кола која су је чекала. Кад је ушла у кола свет је скакао, јурио око кола и пењао се на њих. Када је Симоновић питао краљицу смета ли јој овај свет, она је одговорила: „Како ми може сметати кад је тај свет и изашао због мене да ме дочека”. Затим је нека девојчица бацила корпу с голубима међу којима је била нека молба. Кола су кренула поред Велике цркве на Кнез Михајлову улицу, а одатле преко Теразија на двор, али ту беше жалостан приказ. Врата дворска беху затворена, не да се мајци да уђе у свој негдашњи дом да види свог сина. Она је плакала и тако стиже до Бучевићеве куће где је опет дочекао свет. Она је ушла унутра, али је морала осам пута да се појављује на прозор на вику народа и свет се тек онда разишао кад је краљица рекла да је уморна и да треба да се одмори, а то је било око поноћи.¹³

С друге стране, у поезији, и уже, у епиграмима ретко је тематизовао сâм двор, а тада опет у контексту деловања опозиције. Рецимо, у епиграму иронијског наслова *Пар*, осврће се на смрт краља Милана и на Наталијин прелазак у католичанство, као израз револта због Александрове веридбе са Драгом. Цветковић и у овом епиграму алудира на стално нападање на Обреновиће (мада су сукоби краља Милана и Наталије ипак попримали обресе скандала, највише захваљујући краљици), те на мишљење либералне опозиције да нема „њих”, све би било боље, сви би били успешнији у својим пословима.

Због њих беше свега,
Због њих зло се склапа –
Земљи беху чир!
Бог је узо Њега,
Њу је узо папа,
Сад царује мир!¹⁴

Наравно да ни после смрти краља Милана либерална опозиција није мировала, што Цветковић и наглашава кад иронички поентира епиграм. Поводом смрти краља Милана огласио се и у свом рапорту 2. фебруара 1903. (сатиричка поезија која се више бавила дневнополитичким питањима), осуђујући малодушност српских родољуба и издајничку бескрупулозност тзв. опозиције, либерала.

¹³ Б. Цветковић, *Есеји, Чланци, Сећања из раџа, Писма VII*, прир. А. Пејчић, Београд, 2023, 275.

¹⁴ Б. Цветковић, *Епиграми, Зајонетке, Афоризми, Карикаџуре IV*, прир. А. Пејчић, Београд, 2022, 17.

[...]

Ал’ један тренут тишине свете.
У понор мира сву вреву ваља,
Молитве српске док Богу лете,
За покој душе Великог Краља.
И срце свако моли се ти’о –
Молитву квасе искрене сузе...
Јер сад тек виде шта је Он био,
И грдну штету што Га Бог узео!
Али се касно кајање заче...
Ти спавај, Краљу... Српство нек плаче!¹⁵

С обзиром на то да Цветковићева књижевна заоставштина није у целини сачувана, драгоцени су и посредни извори о његовим делима. Према посредном, публицистичком извору, Цветковић је написао и у засебном брошираном издању објавио спев *Срдија*, који је посветио краљици Драги Обреновић поводом њеног рођендана 1902. године. Ту је књижицу делио гледаоцима у свом позоришту почетком септембра.

*

После Мајског преврата, био је један од ретких уметника и интелектуалаца који се није оградио од династије Обреновић, посебно не од краља Александра и краљице Драге. Цветковић није заборавио допринос краља Александра српској култури и цркви. Краљевим залагањем исплаћена су сва дуговања манастира Хиландар, те је тако остао у саставу Српске православне цркве. Није ни превидео ни заборавио удео страних служби (пре свих аустроугарске), али и српских либерала, као њихових сарадника, који су прилично доприносили бројним кризама влада, у припреми нечуеног злочина; није пренебрегнуо ни знатан допринос Обреновића модернизацији Србије (војска, железница). Зато није мали број епиграма, његових оригиналних сатиричких песама – рапорта, али и класичних хумористичко-сатиричких песама (почев од програмске у *Саџиру*, 1902), којима критикује одрођавање српске интелигенције, напада њихову ускогрудост и подређивање националних и државних интереса личним, а све у упињању да се додворе Западу. Упечатљив је и његов епиграм *Дрека ојозиције*, праћен изврсном карикатуром бесног кучета.¹⁶

За Цветковића Мајски преврат није био ништа друго него срамотан злочин. У многим приповеткама, песмама и епиграмима критиковао је и исмевао заверенике и радикале, жестоко је осуђивао њихов „подвиг”, када су убили немоћног младог краља и потом му измасакирали тело.¹⁷ У чувеном и већ у то време традиционалном рапорту за Нову годину, по старом календару, *Старој јодини – 1903*, недвосмислено је маркирао ту нову слободу у којој се није смело јавно говорити о злочину, него само о смени на престолу. У неколико стихова, иначе дужег рапорта, јасно је истакнут Бранин критички став да се бар после тога „преврата” поштује сен покојника:

¹⁵ Б. Цветковић, *Песме, Рајорџи I*, 250.

¹⁶ Б. Цветковић, *Епиграми, Зајонетке, Афоризми, Карикаџуре IV*, 181.

¹⁷ А. Пејчић, *Књижевно дело Бране Цветковића*, 35–36.

Имала је доста разузданих страсти,
Ал' се не сме касти,
Јер није за грдњу кој' умро ил' крепо –
„О мртвима само говори се лепо!”¹⁸

Грозио се тог непоштовања мртвих, страдалних Обреновића и свирепог масакрирања њихових тела. Зато је често у бројним политичким епиграмима из првих година владавине краља Петра посезао за мотивима убиства, касапљења и издаје.

ТАКО ЈЕ
Ко убија, убица је,
И свој образ каља.
Убица је, па ма да је,
Убио и – краља!¹⁹

За њега није било сумње да до тога није дошло народном вољом, него споља, деловањем тајних служби, великих сила, а уз помоћ српских издајника који су пошто-пото желели да дођу до власти и богатства, без рада и труда. Вреди навести још један епиграм где се износи таква оцена – *За себе* (1906).

Разбојници, кад су Краља секли,
„Биће боље”, народу су рекли.
И народ је заћутџио и чекџио...
Сад се бране од народне воље!
„Ми смо рекли: нама биће боље!
Теби, Роде, нико није реко!”...²⁰

Некад у алузијама, у алегоријским и метафоричким заклонима, ниже епиграме уперене против краљеубица. Да би тај злочиначки чин и наопаку политику под Карађорђевићима више наружио, служи се и средствима пародије. Пише епиграм *Народна химна* (1905) у пародијском кључу химне *Боже љавде*, коју је у то време краљ Петар желео да замени новом, јер је у народној свести она симболички била везана за доба династије Обреновић.²¹

„Боже правде, ти што спасе
Од пропасти до сад нас.”
Помоз' да се „звезде” згасе,
Па нека нам светли – гас!
„Моћном руком води, брани,

18 Б. Цветковић, *Песме, Рајорџи* I, 298.

19 Б. Цветковић, *Еџирами, Зајонеџке, Афоризми, Карикаџуре* IV, 25.

20 Исто, 27.

21 А. Пејчић, *Књижевно дело Бране Цветковића*, 163.

Будућности српске брод”,
Све убице потамани,
Моли ти се српски род!²²

Цветковић је подједнако био озлојеђен на све официре који су погнули главе после крвавог злочина. Он 30. јануара 1907. пише епиграм *Парасџиос са иџранком*, осуђујући то што су официри приредили бал баш на дан смрти краља Милана (29. фебруара), њиховог војсковође, који их је и школовао и опремао и који је бринуо о њима.

Што је војска некад сјала,
Што је земља процветала,
Милану је вечна хвала.
Ал' сад војска без морала,
Место помен да му дала,
Са балом се изиграла!
.....
Српска војско, ал' си пала!...²³

У тим првим годинама владавине Карађорђевића Брана своје епиграме значењски допуњује и цртежима, карикатурама, којима непрестано осуђује злочин од 29. маја. Један од најпечатљивијих цртежа и епиграма јесте *Великомученик Дамјан*, штампан 1906, уз који је насликао официра, односно завереника Дамјана Поповића, како сабљом удара по крсту на коме је исписано име Александар, а из засеченог крста тече крв. Завереници су желели да и тог гроба нестане, да потпуно затру сваки спомен на страдалног краља. Брана се у том епиграму у иронијском заклону служи говором завереника (узима перспективу првог лица) да би представио њихову изопачену свест.

Нема мира док се не уништи
Све што овај гадни народ тишти!
Тек ће тада бити наше доба
Кад не буде ни овога гроба!²⁴

Краљ Петар посебно је на удару, и због рушења старог двора, у коме су свирепо погубљени последњи Обреновићи, као и због зајма узетог за зидање новог двора.²⁵ Цветковић те песме објављује у чувеном сатиричном листу Брка, неретко без потписа, некад се само служећи својим иницијалом Б, а најчешће преузетим псеудонимом од наслова часописа *Брка с.р.* Да је реч о Цветковићевим текстовима, утврдио сам лингвостилистичком анализом (ни стилски, ни језички, ни версолошки, није се трудио да замаскира своје ауторство), као и посредним

22 Б. Цветковић, *Еџирами, Зајонеџке, Афоризми, Карикаџуре* IV, 26.

23 Исто, 31.

24 Исто, 182.

25 А. Пејчић, *Књижевно дело Бране Цветковића*, 133.

сведочењима да је од 1904. постао сарадник овог листа. У песми *Нова зграда* из 1907. у завршној строфи јасно алудира на последње Обреновиће, које гроб покрива.

[...]
Што с' за зајмом зајам ниже,
Што се пусто масло лиже,
Што се код нас тако хара –
Све му ј' крива зграда стара.
На „Слободној” јавној речи
Што још и сад оков звечи
И што неке гроб покрива –
Свему ј' стара зграда крива.
Јест, ал' „Брка” друкче суди.
Није зграда – него – људи!!!²⁶

Рушење традиције, омаловажавање династије Обреновић и њених културноисторијских трагова ишло је дотле да је влада почетком 1910. продала ограду подигнуту око спомен-обележја свирепог убиства кнеза Михаила у Кошутњаку. Наравно да Брана није ни то могао да прећути, него је оштро сатирички реаговао епиграмом Безгранично, ставивши поднаслов да свима буде јасно: После продаје плота Кошутњачког.

У јеку смо пуне владе
Разграђеног стања –
Продају се и *ограде*
Државних имања!
И тако је стање „дично”
Безгранично...²⁷

Као веома моралан и принципијелан, Цветковић је презирао све оне, којих није било мало, што су се брзо пребацили на другу страну, те су се додворавали Карађорђевићима и Пашићевим радикалима. Опомине их у изврсној епиграму *На Цвети* (1911) да ће правда једном ипак бити задовољена.

На данашњи дан некада,
Писали су хвалом чланке,
Они, који пре и сада
Лизакаху „светле” чанке!
Те инсекте нека сети
Дан данашњи на зле часе,
Да ће доћи једном Цвети
Да се народ и њих спасе!²⁸

²⁶ Б. Цветковић, *Песме, Рајорџи* I, 548.

²⁷ Б. Цветковић, *Епиграми, Зајонеџке, Афоризми, Карикаџуре* IV, 50.

²⁸ Исто, 74.

Опомињао је и власт и те страшљивце, превртљивце на основне хришћанске и уопште хумане постулате када се забрањивало обележавање смрти последњих Обреновића, тј. давање паратоса. Озлојеђен, Брана 1910.проговара у епиграму *Tempora mutantur*:

Људи екстра врсте
Што полтронство саде,
Што фондове брсте
И „темена граде”,
Јуче бившем краљу
Ни врага не шаљу,
Ни да се прекрсте
Ни гроб да окаде,
Иако још носе
Због тог „милог” госе
Нагореле прсте,
Носећи бакљаде!²⁹

Цветковић је нарочиту пажњу покљонио и једној нечувеној афери када се сазнало/открило да нема *Мирослављевој јеванђеља*. Када је краљ Александар Обреновић 1896. године спасао манастир Хиландар од дугова и тако онемогућио да га запоседне бугарско братство, добио је од Саве Хиландарца *Мирослављево јеванђеље* на чување. Краљ га је добро обезбедио и држао у свом сефу. После Мајског преврата, оно је украдено из сефа и дуго се није знало где се налази, све док се то питање није покренуло 1911. године. Када је библиотекар краља Петра Карађорђевића спремао његову архиву за евакуацију 1914. године, открио је да се међу књигама и списима, архивски необезбеђено, налази и *Јеванђеље*. Још 1911. постојале су сумње да је чувар/лопов, у ствари, лично краљ Петар, али се о томе није смело јавно говорити. Полемика у дневној штампи је била жустра и дуготрајна, а краљ се није оглашавао. О томе је Цветковић оставио низ убитачних епиграма, у алузијама оптужујући краља Петра за несвакидашњи поступак.³⁰ Десетином епиграма посвећених овој теми Цветковић посредно упоређује двојицу монарха, те су разлике међу њима и по овом питању очите (један га је брижљиво чувао у сефу двора, други неадекватно одложио у своју библиотеку и годинама о томе ћутао).

НЕПРИКОСНОВЕНИ ЛОПОВ
Јеванђеља никуд нема,
На Србију паде љага,
Али сад се и власт спрема
Да јуначки за њим трага!
А већ када траг ухвати,
Лопова ће – прећутати!³¹

²⁹ Исто, 61.

³⁰ А. Пејчић, *Књижевно дело Бране Цветковића*, 17.

³¹ Б. Цветковић, *Епиграми, Зајонеџке, Афоризми, Карикаџуре* IV, 81.

*

О последњим Обреновићима није било популарно писати после 1904. године. Брана се на то није обазирао, те је и у својој приповедној прози оставио трага о њима. Кад је током пролећа 1905. са својим позориштем гостовао у Лесковцу, сазнао је за необичну подвалу једног доконог писара, поклоника спиритизма, коме је тобоже „сточић” прорекао да ће се у Лесковцу појавити краљ Милан са оног света да заведе ред у овом (српском) свету. Брана се најпре јавља својим чланком *Хваљанье краља Милана у Лесковцу, у Правди*, и то баш 29. маја, а већ 1. јуна објављује изврстан фељтон *Оживео краљ Милан*, који је у ствари приповедачки стилизован текст, где алудира и на крвави мај. Цветковићев је циљ да анегдотском нарацијом посредно актуализује краља Милана, његову војничку и државничку способност, и нарочито да укаже на притајену жељу народа – на жал за Обреновићима. Стога је овај фељтон био итекако субверзивног усмерења. Приповеда се како су се војска и полиција тајно дигле на ноге, те ноћу на раскршћима чекале да се појави мртви краљ Милан. Страх од покојног краља, трапавост војске и власти јасно сугеришу и њихову немирну савест.

Написао је Цветковић и неколицину фељтона у којима у иронијском кључу тумачи „свето стање”, тј. нови поредак. Један фељтон носи управо такав наслов – *Светло сјање* (1906). У њему је нова власт хумористичко-сатирички представљена као безгрешна, идеална, те се о њој не сме говорити другачије, сем похвално. Зато су ауторском приповедачу саговорници животиње, док свештеник и сељак избегавају интервју.³²

У приповеткама такође опомиње на мајски злочин, као у одличној *Сјашино ноћи у Шелалници* (1904), где се отворено алудира на Мајски преврат и на кућном прагу убијеног генерала Димитрија Цинцар Марковића³³ или у приповеци *Дорайтова исјовест* (1904), у којој се из перспективе коња даје осврт на ту страшну ноћ. Посебно је занимљива приповетка високих естетских домета и изразито трагичке радње – *Слобода* (1907), која приповеда о природним непогодама, умножавању разбојника, насиља, што је све задесило српског сељака после 1904. године, па се одражавало и на психу појединаца. Индикативан је почетак приповетке, где се приповедач у иронијском коментару јасно одређује према мајском злочину.

Слободо српска, ти си давно рођена, ал’ су те крили. Твоје рођење нису објавили, за твоје знамење нису ишли у цркву. Тебе су крили да те једног дана, сувише матору, наопако васпитану, покажу свима, као новорођену из краљевске крви! А ти си тако просте крви; тако проста сељанка у издрпаном руху...

И рекоше: „Крв је пала! Слобода је рођена!” – Рођена на крвавом престолу, на краљевским лешевима!

Страшна је таква слобода.

Али рекоше: „Синула је као мајско сунце!” – Синула је и благо народу коме сјаје...

И многи су се радовали.³⁴

32 Б. Цветковић, *Фељтони, Анегдоте из раја* VI, 72–74.

33 Б. Цветковић, *Приповешке II*, прир. А. Пејчић, Изабрана дела, Београд 2022, 92–106.

34 Исто, 114.

С друге стране, у позоришним комадима, будући да су јавно извођени и да му је могао бити забрањен рад, Цветковић се чувао јасних алузија на краљеубиство. Неколико година касније, када је стега мало попустила, године 1911. написао је веома популарну и уметнички добру комедију амблематичног наслова *Црна рука*.³⁵ У време када је тајна организација официра и званично основана, када су били на врхунцу своје моћи, када су се многи бојали и да шапатом помену њено име, он се осмелио да их перфидно, посредством љубавног заплета, јавно исмеје на сцени.

После Великог рата Цветковић се није бавио црнорукцима и није оставио прилоге о крвавом мају. У његовом фокусу су, поред осталих друштвених тема, били српско-хрватски односи у новој заједници. Ипак, кад је био у прилици, с носталгијом се враћао на време последњих Обреновића, у чланцима, позоришној критици и у малобројним приповеткама.

Кад је реч о историји позоришта, посебну пажњу привлачи један од два Цветковићева текста о чувеној драми *Немања* (прем. 22. фебруар 1887) и њеном аутору, глумцу Милошу Цветићу, прваку Народног позоришта. У првом тексту *Пре двадесет година* (1907), жанровски растељивом између есеја и критичког чланка, Цветковић пише о, до тада, несвакидашњем резултату конкурса за драмски текст који је расписало Народно позориште, и о томе како је једногласно победила Цветићева драма, а он скривао своје ауторство, што је дало повода не само „чаршији”, већ и управи на челу са Милорадом Поповићем Шапчанином, да сумњају да је писац заправо тадашњи краљ Милан Обреновић. Цветковић и ову тему доводи у везу са својим политичким деловањем, критикујући либерално усмерену новосадску *Заставу*, која је данима ружила и краља Милана и представу, те чак бранила Новосађанима да оду на премијеру. Када се после неколико извођења Цветић разоткрио као аутор, уредништво *Заставе* није нашло за сходно да се извини.³⁶

*

Поред познате незавидне судбине хумориста у српској култури, и тога да није већину својих дела објавио у засебним књишким издањима, веома важан узрок непризнавања књижевног и уметничког значаја Брани Цветковићу се налази у чињеници да је остао привржен Обреновићима и даје беспштедно критиковао заверенике. До краја свог живота остао је одани присталица династије Обреновић, коју је бранио у књижевним радовима (сатирична поезија, епиграми, приповетке, фељтони), а нападао, критиковао заверенике и у разноврсним текстовима остављао поједине забелешке о краљу Милану (есеји, критика, писма).

Цветковићево импозантно дело и по обиму и по жанровској разноврсности, а нарочито по естетским донетима, представља и значајан траг о културном и друштвеном животу с краја 19. века па све до 1941. године. Такође пружа битно другачију слику о последњим Обреновићима и о Карађорђевићима од оне уврежене, па и стереотипне, која је владала безмало читав век у српској науци. Цветковићу припада и посебан углед јер је остао до краја доследан високим моралним начелима, по чему се издвајао, и то не само од својих савременика, теје остао пожељан узор и данашњим нараштајима.

35 Б. Цветковић, *Комедије, Дrame III*, прир. А. Пејчић, Београд 2022, 189–238.

36 А. Пејчић, *Књижевно дело Бране Цветковића*, 387.

THE OBRENOVIĆ DYNASTY IN THE LITERARY WORK OF BRANA CVETKOVIĆ

Summary

Branislav Brana Cvetković (1875–1942) was one of the most popular humorists from the early 20th century until the Second World War. As a protégé of King Milan Obrenović, Cvetković completed his studies at the Academy of Fine Arts in Munich. This paper examines, from a literary-historical perspective, Cvetković's activity in the period before and after the May Coup. All available material has been analyzed, beginning with his earliest known note – a letter to his brother in which he vividly described Queen Natalija's return to Serbia in 1889 – and extending to the briefest of entries, such as the one concerning the authorship of the famous play *Nemanja*, written at a time when the Novi Sad newspaper *Zastava* was relentlessly attacking King Milan. A separate group of texts includes epigrams, "reports" (a specific subtype of satirical poetry), short stories, and feuilletons, in which Cvetković critically addresses the new political order, mocking and condemning the conspirators. The paper highlights that Cvetković was one of the writers who refused to accept the violent change of power, as well as the devaluation and erasure of the Obrenović dynasty's contribution to Serbia's progress.